

ТОКВИЛ, НАШ САВРЕМЕНИК

„Изгледало је као да људи воле слободу, а испостављало се да само мрзе господара. Оно што народи створени да би били слободни заиста мрзе, јесте само зло које извире из зависности“ (CP: 150).¹

На једном месту у свом делу *Стиари режим и револуција*, Алексис де Токвил, француски историчар, социолог, филозоф и политичар (1805—1859),² изриче једну једноставну реченицу којом као да сажима своје и иначе постојано убеђење да је у историји могуће разабрати извесне опште правилности те се на тај начин издићи изнад уобичајеног веровања да су, у својој непоновљивости, појединачни догађаји међусобно неупоредиви: „Видимо да је историја”, каже он готово узгред, „налик галерији слика у којој је мало оригинала, а пуно копија” [CP: 68]. Зацело, овај став сам по себи не би могао послужити као основа за закључак да се писац књиге која се први пут појављује на нашем језику — пошто је деценијама делила судбину већине класичних дела либералне политичке мисли — може сврстати међу оне бројне мислиоце који, откако је света и века, тврде да нема ничега новог под катом небеском, да се историја понавља, да се исто вечито враћа. Напротив, иако је веровао да историјским збивањем управља једна безлична сила коју каткад, помало се снечивајући, назива и Провиђењем, Токвил није скривао своју дубоку одбојност према свим варијантама крутог историјског детерминизма. „Ја са своје стране”, каже он у сво-

¹ Скраћеницом CP и ознаком странице упућујемо на одговарајуће место у овом преводу *Стиарој режима*.

² Основни подаци о Токвиловом животу и делима садржани су у биобиблиографском прилогу [стр. 289].

јим *Усиоменама*, „мрзим оне апсолутне системе који све историјске догађаје чине зависним од великих првих узрока међусобно повезаних судбинским ланцем“ [Tocqueville, 1978: 113]. Па ипак, иако је сматрао да се најзначајније историјске чињенице могу објаснити само случајним околностима, а никако пак теоријама које у бескрајну разноврсност и непредвидљивост збивања уносе некакав дубљи „ред“, „сврху“ или „смисао“, он је држао да „случајност не чини ништа што није било унапред припремљено“ (*истид*). Један од таквих, „унапред припремљених“ историјских догађаја јесте неизбежно усталичење *демократској* наместо *аристократској* принципа организације задарљачких друштава.

Наиме, целокупно Токвилово дело — а пре свега књига *О демократији у Америци*, која је однедавно, у интегралном облику, приступачна и у домаћем преводу [Токвил, 1990]³ — прожете је настојањем да се укаже на незаустављив успон демократије као једног посве новог типа политичког поретка, друштвеног система и, што је можда најзначајније, индивидуалног па и колективног менталитета. Међутим, слуги Токвил, на путу до потпуног остварења тога циља искрсаваће бројни отпори и препреке којима ће *традиционални* обрасци мишљења, осећања и делања још задуго отежавати успостављање претпоставки за једно посве *модерно* устројавање друштва. Стога, када тај уздржани аристократа који не само што се помно чува општинских места већ упорно избегава да се поведе за било којим узором изриче ону малочас наведену, помало отрцану метафору чијом чару ипак не одолева, он као да сугерише једно поимање друштвеног развоја много гинкитје од стандардне формулације историјског фатализма. Опседајући француском револуцијом чије трагове још посудаду сусреће, Токвил је — оштроумније неголи сви писци који су се већ у његово доба прославили описом и тумачењем бурних збивања с краја претходног века — наслутио да је тим низом догађаја, још довољно свежих да би их се сећала генерација његових родитеља, постављен нов образац који ће историја задуго имати да следи. „Најнеобичније није то“, каже Токвил већ на првим страницама своје књиге, „што је француска револуција прибегла поступцима који су по први пут били стављени у покрет и што је зачела посве нове идеје: оно што је заиста неуобичајено јесте да толики народи дослеђају до тачке када такви поступци могу да буду делотворно употребљени, а тачка начела лако усвојена“ [CP: 21]. Послужимо ли се пишчевом метафором која се, по свему судећи, односи више на будућ-

³ На ово издање упућујемо скраћеницом ДА. Подсетимо да су прва два дела *Демократије у Америци* објављена на српском језику пре више од сто година [Токвил, 1872—1874].

ност неголи на прошлост, могли бисмо рећи: у „галерију слика“, дотад препуну „копија“ које су се вековима нагомилале, нагло је унесено платно у тој мери оригинално да не само што му дуго времена неће бити премца него ће се, на његову слику и прилику, уобличавати још многа дела. Све ће потоње „копије“, у већој или мањој мери, носити белег тог „оригинала“ којег је, у галерији над чијим вратима стоји натпис *Модерно доба*, намењено да још деценијама заузима средишње место.

Јер, тврдила да је „француска револуција завршена“ — коју је пре петнаест и више година, имајући очито на уму једну узредну опаску садржану у *Ситаром режиму* [упор. CP: 32], изрекао један од бесумње најбољих савремених познавалаца Токвиловог дела [Фире, 1990: 11—26] — као да је ипак била помало преурањена. Чак ни двестогодишњица пада Бастиље, која се игром случаја поклопила с падом Берлинског зида, није ставила тачку на оно *време дугој штрајања*, још обележено борбом за остварење слободе и једнакости, тих често међусобно противречних идеала француске револуције. Истина, драматични догађаји у Источној Европи започети крајем осамдесетих година означавају, по свему судећи, почетак краја једне врсте идеолошког пројекта и једног типа политичког поретка који, у крајњој линији, воде порекло од јакобинског радикализма: тежња за (политичком) слободом као да коначно односи превагу над првором за (социјалном) једнакошћу. Али, размотримо ли почетна искуства бивших комунистичких друштава, лако ћемо увидети да у многима од њих — а пре свега у овом у којем ми живимо — успостављање демократије бива отежано не само захваљујући жилавости старог режима који се дубоко — дубље него што је ико могао очекивати — уврежио у друштвеним установама, навикама, начину мишљења и осећања људи него и зарад оног низа опасности које у себи крије сама демократија. Јер, сломом комунизма, тог старог режима XX века, стекли су се само *нужни* али не и *довољни* услови за остварење оног типа демократског поретка који је опртан у класичној токивилској парадигми, а у већој или мањој мери давно остварен у западноевропским друштвима и Сједињеним Државама.

Дакако, аналогија између с једне стране, догађаја који су деценијама после пада Бастиље обележавали француску па и европску историју и, с друге, оних збивања којима, ето, два столећа доцније присуствујемо на нашим странама, одвећ је заводљива да би могла послужити као објашњење модерне варијанте преласка из „старог“ у „нови“ режим, а још је опаснија покушамо ли да је употребимо као основу за предвиђање будућности источноевропских друштава. Нико разуман не би био спреман да тврди да се *слом комунизма* и *француска револуција* односе једно спрам другог као „копија“ према „оригиналу“. Чак

ни sukcesivna zbivanja у међусобно знатно ближним временским сегментима, у просторно уједм оквиру, у политички, социјално, економски, итд. исторолдним окружењу не могу једна другима наликовати у тој мери да би закључивање *per analogiam* уредило иоле плодотворним закључцима. Када се у савременој политичкој науци „реални социјализам“ у својој зрелој фази каткад пореди с феудализмом (стагнантност економског раста, међусобна суревњивост конститутивних чинилаца сложених држава, окошталост социјалне структуре, кастинска затвореност владајуће елите, превласт идеологије у свим областима јавног живота, свеопште одсуство воље за модернизацију, итд.), не значи да су у *преломни тренуци* којим ова два типа друштва искорачују у модерно доба — једно, додуше, „коракотом напред“, друго пак „коракотом назад“ — међусобно упоредиви. Токвил нам не даје право да његово метафору у тој мери злоупотреби, утолико пре што је данас тешко бранити било какво фаталистичко тумачење историје. Ако би посткомунистичко друштво доиста имала да провук кроз све етапе француске револуције — а ова се, знамо, донекле успокојила тек поразом Париске комуне и успостављањем Треће републике — не бисмо се имали надати скором крају прелазног раздобља у којем живимо. Помислимо само на све оне бурне тренутке француске историје XIX века у којима су се, најчешће насилно, различити политички режими смењивали том брзином да се, већ средином педесетих година, Токвил морао пожалити да његовој генерацији „пред очима почивају крхотине толиких револуција“ [CP: 131].

Па ипак, назире се већ једно подручје *ојашана историјских zbivanja* на којем се пад Бастиље и рушење Берлинског зида међусобно додирују. И 1789. и 1989. година означавају само *симболичке* резове између различитих историјских епоха које не одмењују једна другу нагло и одлучно као што нам, с велике временске удаљености — или, пак, подједнако погрешно, у тренутку самог преокрета — понекад изгледа. Као што протоком времена колективно сећање бледи а историјска свест записана у књигама тежи да ствари поједностави и згусне, тако и драматичност *једног* догађаја набијеног „вишком значења“ уме да и учесницима и посматрачима замагли она стварна zbivanja у дубљим слојевима друштвеног живота. Безброј је примера *дугог трајања* оних преломних тренутака у политичкој и социјалној историји који се, у очима савременика а нарочито потоних тумача, усредсређују у једну тачку. Дакако, обична свест, с једне, те учено тумачење хроничара, историчара, филозофа, „идеолога“ итд., с друге стране, не морају ову тачку поставити на исто место у континууму zbivanja. И једни и други руковођени су у своме избору низом посебних разлога који су често врло далеко од рационалног просудивања: једном

су на ствари лична искуства или снажни утисци, други пут луки интересе појединача, група, класа или народа, каткад пак разлози који извиру из сасвим разумљиве људске жеље да се унесе реда у хаотично историјско догађање те у збрци у којој оно протиче поставе постојане реперне тачке не би ли се успоставила индивидуална, па и колективна оријентација у времену.

Тако је и с поређењем које нас овде непосредно занима: *нишпи је падом Бастиље срушен феудализам, нишпи је рушењем Берлинског зида пао комунизам*. Иако нас од овог последњег догађаја дели само неколико година, већ увиђамо да се с нашим старим режимом — на известан начин и у једном врло ограниченом смислу — дешава управо оно што је и Токвила навело да, педесетих година XIX века, прионе на изучавање стања у Француској уочи револуције с краја претходног столећа. У оба своја историјска облика која овде имамо на уму, стари режим се упорно опире наодласку новог не само захваљујући томе што је механизам власти на којем је дуго почивао још чврст и делотворан него пре свега стога што у свести, навикама и обичајима људи још налази најпостојанији ослонац. Упркос промени *типа политичког поретка*, ма колико коренита она била на уставноправном, институционалном, па и идеолошком нивоу, стари режим још задуго одолева у оним дубљим друштвеним подсистемима или „скривеним структурама“ у којима се обликје легитимацијска основа поретка, односно одређени тип воље за покоравањем. Стога, када нам поверава да је, бавећи се историјом предреволуционарне Француске, „посуда... сретало корене данашњег друштва [тј. оног из педесетих година XIX века — А. М.] дубоко усађене у то дрвено тло“ [CP: 7], Токвил као да нас упозорава да се не чудимо ако се и сами, покушавајући да јасно разазнамо шта нам је *историјски прелом* између „старог“ и „новог“ режима донео, будемо још дуго сусретали с нашим властитом прошлотишћу. Ако се, чак ни шест деценија после једне од, као што је волео да каже, „најобухватнијих и најопаснијих револуција које су се у свету икад збиле“ [CP: 149], тог предмета истовременог „дивљења и ужасавања“ (CP: 111), наш оштроумном посматрачу ондашњи стари режим није ничино онолико „старим“ колико је многим његовим савременицима изгледао, ми имамо знатно мање разлога да о нашем старом режиму говоримо у давно прошлом времену. Послушајмо опет Токвила: „Био сам убеђен“, вели он, „да су [Францусци — А. М.] без свога знања, од старог режима задржали већину осећања, навика, па чак и идеја помоћу којих су водили револуцију што је тај режим разорила, те да су се тим крхотинама и нехотице послужили да би изградили грађевину новог друштва. Стога“, закључује наш писац, „да би се добро разумела револуција и оно што је она донела, било је потребно начас заборавити Француску која нам стоји пред очима и у њеном гробу потра-

жити Француску које више нема” [CP: 5]. Или, као што се још одређеније каже при самом крају ове студије: „Француска револуција биће само помрчина за оне који не буду хтели да посматрају ништа друго доли њу саму; јер, управо у временима која јој претходе ваља тражити једино светло које може да је осветли. Без јасног погледа на старо друштво, на његове законе, мане, предрасуде, невоље од којих је патило, на његову величину, никада се неће схватити оно што су Французи радили у току шездесет година после његове пропаста; али ни тај поглед неће бити довољан не продре ли се до саме њуди наше нације” [CP: 183].

Токвилово дело било би за нас, дакле, од пуког академског интереса када би говорило о једном и само о једном историјском догађају. У том случају могли бисмо се с правом упитати: чему и данас, након толико времена, читати још једну у неупрегледном низу књига које су, у току последња два столећа, написане о узроцима, току и/или последицама француске револуције? Између Берковић *Размишљања о револуцији у Француској*⁴, дела које се појавило само годину дана после пада Бастиље, и оне поплаве учених студија објављених поводом двестогодишњице великог догађаја, а посвећених често чак и његовим најбизарнијим аспектима, није било значајнијег мислиоца — најбо да је реч о историчару, социологу или филозофу — који тој библиотеци књига није имао да дометне бар понеку страну. Токвил је, међутим, међу свим тим писцима не само задржао своје истакнуто место него је — као што се показало у годинама обележавања јубилеја⁵ — избио у први план занимања чак и

⁴ Кажимо узгред да је Елмудж Берк, уз Жозефа де Местра, био један од ретких аналитичара француске револуције на које се Токвил изричито позивао. На основу те чињенице, међутим, не треба пребрзо закључити да се и писац *Старог режима* може без остатка уврстити у такозване „реакционарне критичаре револуције”. О врсти аргументације коју је Токвил износио против потребе за револуцијом, упор. изврвну студију Алберта Хиршмана [Hirschman, 1991: 45–50, *et passim*].

⁵ Највећа заслуга у тој обнови занимања за Токвилово дело припада, без сумње, Франсоа Фиреу, без поменутог историчару француске револуције који је успео да оконча вишедеценијску — једнострану, мада дивљена достојну — владавину марксистичке или „марксистидне” историографије која је своје упориште имала на париској Сорбони (А. Матјеј, Ж. Леферв, А. Собул). Својим ауторским, научно-организацијским и издавачким подухватима, Фире је, пак, захваљујући пре свега утицају што му га прибавља звање председника Националне комисије за издавање Токвилових дела, успео не само да привуче пажњу на тог помало заборављеног историчара револуције него и да подстакне бројна „токвилска” истраживања појединих доскора занемариваних подручја револуционих збивања. Деломичан увид у разноврсност нових историографске и социолошке литературе налазуге токвилсковог теоријског парадигмом могуће је стећи прелиставањем неколико посебних бројева часописа *Magazine littéraire*, који је уочи двестогодишњице револуције најављивао обимну издавачку продукцију на том подручју [упор. нпр. бр. 236, 1986; 258, 1988, итд.].

оних аналитичара који се, препуштајући француску револуцију историјском заборава, баве искључиво *савременим* политичким збивањима. Такво место он је заврдио не толико резултатима своје анализе узрока револуције колико методолошким иновацијама које је унео у традиционалну историографију. Ако је у многим погледу оспорена чињенична заснованост бројних налаза којима је покушао да развеје већ у оно доба чврсто увржене заблуде, предрасуде и општа места о револуцији — као што је, на пример, било веровање да је административна централизација, као најопаснија препрека успостављању слободе, плод револуције или Царства, а не пак дело апсолутне монархије — на површину све јасније избија Токвилосови особени приступ изучавању историјских догађаја. Он не само што је поставио основе модерне социолошке већ је и припремио терен за ону темељиту реформу историјске науке коју ће, тек двадесетих година овог века, спровести француски „аналитици”, односно савремени „историчари менталитета”.

Стари режим и револуција је у сваком погледу необично дело. На самом почетку казали смо да је Токвил био у исти мах историчар, социолог, филозоф и политичар. Оставимо засад по страни ову последњу његову улогу, мада је искуство што га је своје носилоцу она прибавила у знатној мери утицало на настајак, природу и општи тон дела о којем говоримо [упор. библиографски прилог]. Размотримо ли укратко Токвилово место у сваком од поменутих три дисциплинарна подручја — која у исти мах представљају међусобно преплетене и, отуда, тешко развојиве слојеве читања *Старог режима* — доћи ћемо до изненађујућих, па и наизглед парадоксалних закључака.

Најпре, у подручју у којем бисмо могли очекивати само још један сусрет с деветнаестовековним *историоцима*, наићи ћемо на једну врсту дискурса која је чак и бројним данашњим истраживачима прошлости ретко својствена. Читалац који буде хтео да се из Токвилеве књиге обавести о „чињеницама” грдно ће се разочарати: каткад ће му бити потребно да је дуго прелистава пре него што наиђе на име какве значајне личности или податак о неком преломном догађају. Наш писац историју не *описује* и — осим у случајевима када му се учини да је, зарад лакше разумљивости закључака, неопходно подсетити на чињеничну основу општих праваца историјског развоја — не жели да се задржава на равни „догађајне историје”, односно оног што се „стварно збило”. Међутим, то нишопшто не значи да Токвил није марио за чињенице. Историја настанка *Старог режима* уверљиво показује да је метод којем је он прибегаво у припремању своје — као што је сам волео да каже, „студије о револуцији”, а не напротив „историје револуције” [CP: 5] — подразумевао пре свега брижљиво прикупљање и анализу грабе у којој су се

нашли дотад ретко коришћени извори обавештења о предреволуционарној Француској — као што су, на пример, записници провинцијских скупштина, архиве појединих генералитета, интендантура и осталих територијално-административних јединица, одлуке Краљевог савета, преписка међу управним чиновницима на свим нивоима, од генералног надзорника до провинцијских скупљача пореза, документација жандармеријских заповедништва, извештаји о свакодневном животу „обичних људи“, а пре свега *књије жалби* које су три стаљежа припремили уочи саме револуције. Уосталом, довољно је бацити поглед на напомене које је писац приложио своје делу: у њима је садржан само мали део података на чијем је темељу изграђено особено токвиловско тумачење историје којим се, испод оног површинског слоја политичких догађаја, одгонета *дух времена* и васпостављају запретење *менталне структуре* појединих ужих друштвених група, па и народа узетог у целини.

Потом, пред нама се налази писац који се у новије време, захваљујући пре свега Ароновом тумачењу, с правом смешта уз бок класика *социологије* [упор. Арон, 1967: 221—272]. Али, реч је о социологу који не само што себе не идентификује као таквог (не заборавимо да је средином педесетих година XIX stoleћа неологизам под којим се крије нова наука још сасвим свеж и, изван кругова контиста, прилично озлоглашен!), већ му је страна свака помисао да је потребно изградити било какво *ново знање о друштву*. Међутим, на свакој страници свога дела — ослобођен тежње да формулише општи теоријски систем који би имао да послужи као основа за тумачење друштвених чињеница — он изриче судове који су у правом смислу речи социолошки: послужимо ли се једном старом изреком, могли бисмо рећи да Токвил „прави социологију а да тога није ни свестан“. У том погледу зацело је најилустративнија Токвилова анализа класа и њихових међусобних односа под старим режимом. Писац за кога се нипошто не би могло рећи да је био склон било каквом социјалистичком учењу, умео је ипак да уочи да је класна анализа најкорисније методолошко средство за разумевање узрока крупних историјских збивања. Стога, када Токвил на једном месту каже да он „говори о класама, јер у историји мора бити места само за њих“ [CP: II, 131], тај став нипошто не смео схватити у оном — често неоправдано озлоглашеном — марксистичком смислу речи, мада између Маркса и Токвилове анализе у том погледу има знатно више додирних тачака него што би се у први мах могло помислити [упор. нпр. Арон, 1976: 21—70]. Токвил нам, наине, о класама говори на посве *модеран*, и разуме се, *веродостојно-неутралан* начин, чак и када — као доследан бранилац већ у оно доба помало истро-

шене *thèse nobilitaire* — има да прозбори о сопственој класи, то јест аристократији. Њега не занима толико класна структура, то јест стварно стање у расподели богатства, угледа и моћи, колико они колективно-психолошки процеси којима се у појединим социјалним групацијама обликују *самосвесност* и *свесност* о *другим класама*. У том смислу, типично токвиловско питање гласиће, на пример: зашто се једна класа политички радикализује управо у тренутку када њен економски и социјални положај почиње да се поправља, а не пак у раздобљу најтежег угњетавања, наине у доба када би — у складу с уобичајеним мишљењем, па и марксистичким моделом — требало очекивати да је обузме прерватнички занос?

Најзад, пред нама се налази *философ* који не само што није формулисао никакав кохерентан систем или се озбиљно позабавио било којим од традиционалних филозофских проблема него је с нескривеним презиром гледао на сваку „слекулацију“ и неувидено признавао да га читање класика политичке филозофије омета у сопственом раду и заводи на погрешан пут. Појмове којима се служио — чак ни оне најзначајније, попут *демократије*, *слободе* или *једнакости* — није се трудио да једнозначно дефинише, а закључке до којих је највише држао изводио је често на прецац, препуштајући се одвећ хитрим уопштавањима на основу појединачних случајева. А ако би се и одважио да изрекне какву „философску“ мисао, као да се трудио да она остане узгредна примедба на коју и не треба обраћати посебну пажњу. Па ипак, његово је дело набијено значењем које превасиљази домашаје историје и социологије и може се без устезања сврстати у ред најзначајнијих књига из области политичке филозофије.

Свесно се у овом уводном слову одричео амбиције да макар и овлаш прикажемо Токвилово дело узето у целини, мада би прилика била zgodна с обзиром на чињеницу да је већ поминути превод *Демократије у Америци* остао, на жалост, без предговора, те имајући у виду околност да су домаћи аутори том значајном писцу посвећивали мало пажње.⁶ Не можемо чак ни набројати различита подручја Токвиловог занимања у његовим — послужимо се већ уобичајеном Фиреовом метафором — два великим „излетима“ — једном који се одвијао у *историју* и уродио *Демократијом у Америци*, и другом у *времену*, који је пак исходно *Старим режимом* и *револуцијом*. На обе ове оси

⁶ У тој оскудној литератури више је пажње посвећивано *Демократији* у Америци неголи *Старом режиму*, делу које је — као што ове настојимо да покажемо — занимљивије за разумевање „проблема транзиције“ између два политичка и друштвена система.

— синхронијској и дијахронијској — он се кретао подједнако сигурним кораком, руковођен истим циљем: испитати, најпре, на који начин функционише и чему своју стабилност дугује једно *модерно демократско* друштво, то јест Сједињене Државе, а потом разабрати који чиниоци морају, на дуг рок, у пропаст суновратити *традиционални аристократски* поредак који у Европи још одолева. И мада између објављивања првог и другог великог Токвиловог дела зјали временска провалија од више неголи петнаест година, те иако Токвилови излети у простор и време као да се неоповратно разилазе по двама укрштеним осама, ишчитавањем тих двеју књига које осветљавају једна другу уочавамо једну исту опседнутост будућношћу *слободе*, оне слободе која је Токвилу, као аутентичном либералу, лежала на срцу знатно више неголи *једнакости*. Ако нам је, наимае, прво Токвилово велико дело, иако прожето несудзржаним оптимизмом, указало на *тиранију већине* као највеће искушење демократије [упор. опширније у Мимица, 1983: 51—66], у књизи која је пред нама наићи ћемо на дубоки пишчев пессимизам. Имајући пред очима бонапартистичку диктатуру, Токвил нас овде упозорава на једну можда још већу погубелу која, на путу према демократији, прети друштвима тек ослобођеним апсолутне власти: реч је, наравно, о *демократском деспотизму*.

Узимајући тај појам као илустрацију тврдње да токиловска анализа може да буде од непосредног значаја и за нас којима такође „пред очима почивају крхотине толиких револуција”, овде ћемо назначити само један од правца ког ће *прочитивања* књиге која је пред нама. У доба када је тешко отети се пориву да се чак и најбезазленије штиво, нека „истрошена” теорија, понека давно заборављена књига, какво сведочанство о збивањима која више ни на који начин не утичу на наше животе подвргава каткад и помало натегнутом тумачењу у „нашем кључу”, *Стари режим* нас просто мами да из њега излучимо слојеве значења који можда промичу хладним тумачима. Уосталом, зар и сâм Токвил није — као што рекосмо — своје дело о узроцима француске револуције започео да пише више подсканут збивањима која су се средином XIX stoleћа одвијала пред његовим очима неголи руковођен пуком жељом да се позабави прошлошћу? И није ли, као што сâм признаје, у току свог истраживања „уносио у читање тих историјских — А. М.] списа идеје свога времена” [CP: 105]? Јер, анализа старог дела имала је да буде тек увод у расправу о самој револуцији, а овој потоњој требало је, као круна трилогије, да уследи студија о настанку и природи *бонапартистичке власти* [упор. Beaumont, 1861, том I: 87—90]. Од свега нам је, на жалост, преостало

само *Стари режим* и неколико постхумно објављених одломака другог тома.⁷ Но, већ у првом делу тог опсежног подухвата, у који се Токвил упутио већ озбиљно болестан и дубоко разочаран својим излетом у практичну политику, садржани су — у узгредним напоменама, недореченим слутњама, бојажљиво изреченим опаскама — обриси анализе једног необичног типа власти о којем готово да и нема помена у традиционалној политичкој филозофији. Од Платона и Аристотела, наимае, преко Хобса или Лока, па све до Монтескјеа, *тиранија* (односно, у овом последњем случају, *деспотија*), с једне, те *демократија*, с друге стране, доследно се распознају као два међусобно јасно одвојена типа политичких уређења. Истина, стари писци су уочавали да је тиранска власт каткад могуће спроводити с пристанком већине — као што бива у случају *цезаризма* —, али је требало сачекати прву, па онда и другу бонапартистичку диктатуру да би се на делу опазио онај необичан спој „најаспсолутније власти” с „понеким обликом најпотпуније демократије”. Тада, као што примећује Токвил, „угњетавању бива придружено и нешто збиља смешно: људи се праве да угњетавање не примећују” [CP: 74]. Такав облик уређења, који се могао јавити тек с успостављањем модерне предствничке демократије, наш писац ће назвати *демократским деспотизмом*.

Најпре је потребно упозорити на чињеницу да израз *деспотизам*, као и синтагме у којима се он јавља, Токвил у својим делима употребљава у неколико значења и повезује с различитим историјским и политичким околностима, што донекле отежава нариски покушај да излучимо стварни садржај тог појма. Пошто је, већ у *Демократији у Америци*, начелно утврдио да „тима што је деспотизам приписао неку својствену му снагу, Монтескје је му је... указао част коју [овај] не заслужује” [ДА: 84], наш писац се, изгледа, није осетио обавезним да се тим појмом, омиљеним о XVIII stoleћу [упор. шире у Гроришар, 1988] послужи на доследан и једнозначан начин. „Просећени деспотизам” је каткад заправо просвећени апсолутизам [ДА: 212]; други пут је „деспотизам већине” синоним за оно што Токвил радије и, зашело, исправније, назива „тиранијом већине” [ДА: 216 и даље]; трећом је приликом, пак, појам употребљен у старом, монтескјеовском значењу, то јест као „азијатски деспотизам” који влада у Турској [ДА: 83], или у Кини [CP: 147]. Очигледно је, дакле, да ни једно од наведених значења не може послужити

⁷ Једина два поглавља која је Токвил за живота завршио („Како је република била спремна да пронађе господара” и „Како је нација, престајући да буде републиканска, остала револуционарна”) објавио је Токвилов пријатељ Гистав де Бомон [упор. Beaumont, 1861, том I: 259—294].

за наше сврхе, јер се у свим тим случајевима појам деспотизма употребљавамо у *традиционалном* или пак пуком *мешаофичком* смислу.

Међутим, у Токвиловим главним делима сусреће се ту и тамо, ређе изричито поменут а чешће тек наговештен, и појам *демократској деспотијизма*. Неколико изолованих фрагмената које треба објединити не би ли се он бар у скици реконструисао најчешће, чини се, промичу пажњи чак и врло угрућених тумача.⁸ Но, када и уочавају тај појам, они се задовољавају навођењем и тумачењем оног места на којем се каже: „Тај нарочити облик тираније који се назива демократским деспотизмом, а о којем средњи век није имао никакув предлоб, економистима [тј. физиократима — А. М.] је већ добро познат. Неће више у друштву бити хијерархије, изразитих класних разлика, устаљених рангова већ ће постојати само народ који творе међусобно готово исти и потпуно једнаки појединци, наиме она збркана маса призната за јединог суверена, али брижљиво лишена свију права која би јој могла допустити да својом влашћу управља, па чак и да је сама надзире. Изнад ње стоји само један опуномоћеник коме је стављено у дужност да све ради у њено име, а да је не консултује. Да би он био контролисан, постоји само јавни разум без органа; да би био зауздан, преостају само револуције, а не закони: правно, он је потчињени чиновник, а у ствари је господар” [СР: 147]. Нема сумње да на овом и другим сличним местима — иако на уму има режиме који су произашли непосредно из демократских револуција у Француској 1789. и 1848. године —, Токвил далековидо уочава основне црте једног поретка који ће у неколико наврата, с различитим идеолошким предзнацима, бити у свом идеалнотипском облику успостављен тек у нашем веку: свеомл државе, грађанско друштво растворено у хомогену масу, сви облици другостепеног организовања укинута или пак лишени стварне моћи, апсолутна власт легитимисана метафизички претпостављеном „општом вољом” која најчешће не изискује емпиријску верификацију, а у најбољем случају се потврђује референдумима и плебисцитима, административна и полицијска самовоља у одсуству чврсто установљеног правног поретка, итд.

Већ у *Демократији у Америци* — истина, прилично уздржано и помало енигматично — Токвил указује на искушења која слободи прете после обарања апсолутне власти. Подсетимо на неколико таквих места: „Не може се довољно рећи: ништа није плодније дивотата него умеће бити слободан; али ништа

није ни толико мучно као приучавање слободи. Деспотизам се често указује као систем који обештељује за сва претрпљена зла; он је потпора правди, подршка угњетенима и утемељивач реда” [ДА: 208]. Савршено свестан да поразом старог режима није ишчезла опасност од успостављања деспотске владавине једног новог типа, баш као што је и нама јасно да се сломом комунизма слобода не надаје сама од себе, Токвил потом упозорава: „Апсолутне монархије учиниле су деспотизам срамотним; чувајмо се да га демократске републике не рехабилитују, и док за понеке он постаје још тежи, да му у очима већине не ублаже само онај одвратни спољни изглед и понижавајуће црте” [ДА: 222]. Јер, „кад би се десило да се апсолутна власт поново успостави у европских демократских народа, не сумњам да би она узела један нов облик и показала такве црте какве су биле непознате нашим деловима” [ДА: 268].

У свим овим наводима реч је о оној наизглед парадоксалној ситуацији у којој се јединим *демократским* друштвом управља на *деспотски* начин. Уосталом, не каже ли Токвил да се „деспотизма, који је опасан у свако доба, ваља особито бојати у демократским вековима” [ДА: 460]? Очигледно је да он овде нема у виду социјализам: још смо у раним тридесетим годинама, а искуство '48 које ће оставити трага на страницама *Сиарој режиса* још је далеко. Мало је, такође, вероватно да такву суморну будућност Токвил намењује Сједињеним Државама: тамошњој демократији, као што рекосмо, прети можда *ширанја већине*, али не и — захваљујући уставним механизмима и одсуству феудалне традиције — деспотизам једног човека који своју власт заснива у претпостављеном или стварном пристанку народа. Овде се, дакле, циља на носиоце неограничене личне власти који се вољом народа усталичу после првих демократских искушења: „Али кад је углед краљевства ишчезао услед метежа револуција, кад су краљеви, смењујући се један за другим на престолу, изложили погледу народа слабости *црва* и суровост *чина*, нико у суверену не види више оца државе, него свако опажа господара. Ако је слаб, презиру га; мрзе, ако је јак. Он сам пун је гнева и бојазни; самог себе види као странца у сопственој земљи, а с поданицима поступа као с победенима” [ДА: 269, подв. у оригиналу].

У *Старом режиму* Токвил је знатно изричитiji у погледу политичке, па и социолошке природе бонапартистичке власти. Сада се он непосредније бави историјом сопствене земље, па се — циљајући на Наполеона I — вајка што су његови земљаци, „заборавивши на слободу, пожелели још само да постану међусобно једнаки слуге једног светског господара”. Неименовани

⁸ Бројни су писци који бркају појмове *ширанје већине* и *демократској деспотијизма* [утор. нпр. Кирк, 1967: 225—243].

узурипатор је успоставио „владавињу јачу и много апсолутнију неголи је била она коју је револуција срушила” и, наместо слобода извојеваних у револуцији, допушта још само њихове „испразне слике”. Таква власт „сувереношћу народа... назива гласове бирача који нису у стању ни да се просвете, ни да се договоре, ни да бирају” [CP: 26]. Ето саме суштине демократског деспотизма која се излучује из наведених фрагмената: лична власт која се ослања на подршку народа раствореног у масу, народа који је вољу за слободом изгубио упурао у часу када му се указала могућност да је доиста освоји, те се млако препустио једном господару, а овај му, уместо неизвесности што их уживање у слободи подражава, нуди спокој у поново наметнутој потчињености. Ова слика постаје још одређенија када се Токвил, имајући очигледно на уму Наполеона III, тог „малог синова великога стрица” и његов фарсични „18. бример”, горко жали над равнодушношћу својих савременика који, наштавши утеху у голом егоизму и опседнути жељом за богаћењем, пристају да живе у тој „глувој рупи”. Небројено је места на којима он указује на извор такве апатије, те као да увек варира једну једину Монтескјеову мисао која, приближно, гласи овако: душе људи који су дуго живели под апсолутном владавином временом огрубе, па када им се слобода најзад укаже, више нису у стању да је приме. Надахнути речима свог великог претходника, Токвил ће пак рећи: „Нација заморена дуготрајним распрама радо допушта да буде насамарена, под условом да је се остави на миру, а историја нас учи да је тала, не би ли се она задовољила, довољно да се по целој земљи покупи извезан број неугледних и зависних људи те да им се даде да пред том нацијом за награду одиграју улогу политичке скупштине” [CP: 150].

Сравнимо ли, дакле, наведене Токвилове мисли с нашим сопственим искуством стеченим у последњих неколико година [упор. Мимица, 1992], не можемо се отети утиску да се поредак под којим живимо — уза све опасности које таква поређења нужно садрже — понајбоље описује појмом *демократске десидејализма*. А ако се, најзад, вратимо самом почетку овог уводног слова, оним обесхрабрујућим речима нашег писца који у историји види „мало оригинала”, а „пучо копија”, морамо се упитати каква је судбина *бонапартистичке имитације*, пуне локалних боја, којој се тако радо потчињавамо? Ватерло или пак Седан? Надајмо се да ће овога пута историја показати више инвентивности те произвести „оригинал”, а не тек још једну у низу суморних „копија”.

- Aron, Raymond [1967]: *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris.
- Aron, R. [1976]: *Essai sur les libérés*, Calmann-Lévy, Paris.
- Beaumont, Gustave de [1861] (publiés et précédés d'une notice par): *Œuvres et correspondance inédites d'Alexis de Tocqueville*, I—II, Michel Lévy Frères, Paris.
- Beaumont, G. de, and Tocqueville, A de [1964]: *On the Penitentiary System in the United States and its Application in France*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville.
- Birnbaum, Pierre [1970]: *Sociologie de Tocqueville*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Drescher, Seymour [1964]: *Tocqueville and England*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Drescher, S. [1968] (edited and translated with an introduction by): *Tocqueville and Beaumont on Social Reform*, Harper and Row, New York, Evanston and London.
- Drescher, S. [1968]: *Dilemmas of Democracy. Tocqueville and Modernization*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Фире, Франсоа [1990]: *О Француској револуцији* (прев. В. Илијин), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци.
- Фире, Ф. [1993]: „Токвил” (прев. Ж. Живојновић), у: Ф. Шатле, О Дијамел, Е. Пизије: *Енциклопедјски речник политичке филозофије*, том I, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци.
- Fourrière, Xavier de la [1981]: *Alexis de Tocqueville, un monarchiste indépendant*, Librairie Académique Perrin.
- Грориншар, Ален [1988]: *Структура сараја. Азијатски десидејализам као штељовина маџите на Зајпаду у XVIII веку*, Вук Караџић, Београд.
- Herr, Richard [1962]: *Tocqueville and the Old Regime*, Princeton University Press, Princeton.
- Hirschman, Albert O. [1991]: *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. and London, England.
- Jardin, André [1984]: *Alexis de Tocqueville, 1805—1859*, Hachette, Paris.
- Kirk, Russell [1967]: *The Conservative Mind. From Burke to Eliot*, Henry Regnery Co., Chicago.
- Коштуница, Војислав [1978]: „Проблем тираније већине у политичкој филозофији Alexis de Tocquevilleа”, *Филозофске студије*, X.
- Lamberti, Jean-Claude [1970]: *La notion d'individualisme chez Tocqueville*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Lamberti, J.-C. [1983]: *Tocqueville et les deux démocraties*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Lively, Jack [1965]: *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*, Clarendon Press, Oxford.
- Manent, Pierre [1982]: *Tocqueville et la nature de la démocratie*, Julliard, Paris.

* Осим дела непосредно коришћених у Предговору, наведен је и шири избор из литературе о Токвиљу.

- Mayer, J.-P. [1940]: *Alexis de Tocqueville. A Biographical Essay in Political Science*, Viking Press, New York.
- Mayer, J.-P. [1967]: „Matériaux pour une histoire de l'influence de *L'ancien régime*”, u: A. de Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris.
- Meyers, Marvin [1971]: „The Basic Democrat: A Version of Tocqueville”, u: *Perspectives on Political Philosophy*, ed. by David K. Hart and James V. Downton, Jr., Holt, Reinhart and Winston, New York.
- Мимица, Аљоша [1983]: *Оглед о средњој класи. Прејлед развоја једној социолошкој јојма*, ИИИ ССО Србије, Београд.
- Мимица, А., [1992]: „Демократски деспотизам”, *Република*, 16—30. јуни.
- Nisbet, Robert A. [1973]: *The Sociological Tradition*, Heinemann, London.
- Nisbet, R. A. [1976]: *The Social Philosophers*, Granada Publishing, St Albans.
- Pierson, George Wilson [1938]: *Tocqueville and Beaumont in America*, New York.
- Pope, Whitney [1986]: *Alexis de Tocqueville. His Social and Political Theory*, Beverly Hills, Sage, Ca.
- Schleifer, James T. [1980]: *The Making of Tocqueville's Democracy*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Tocqueville, A. de*, [1971]: *Recollections*, ed. by J. P. Payer and A. P. Kerr, Doubleday and Co., Garden City.
- Tocqueville, A. de [1978]: *Souvenirs*, Gallimard, Paris.
- Tocqueville, A. de [1978 a]: *The Old Régime and the French Revolution* (trans. by S. Gilmert), Peter Smith, Gloucester, Mass.**
- Tocqueville, A. de [1990]: *De la démocratie en Amérique*. Première édition historico-critique revue et augmenté par Eduardo Nolla, Librairie philosophique J. Vrin, Paris.
- Токвил, Алексис де [1990]: *О демократији у Америци* (прев Ж. Живојновић), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци/ЦИИД, Титоград.
- Токвил, А. де [1872—1874]: *О демократији у Америци* (прев. Н. Петровић), I—II, Државна штампарија, Београд.
- Volkman-Schluk, Karl-Heinz [1977]: *Politička filozofija*. Tukidid, Kant, Tocqueville (прев. Н. Шаринић), Naprijed, Zagreb.
- Zeitlin, Irving M. [1971]: *Liberty, Equality and Revolution in Alexis de Tocqueville*, Little, Brown and Co, Boston.

* Код париског издавача Gallimard приводи се крају издавање Токвил-ових *Сабраних дела* у осамнаест томова.

** Превод није поуздан.